

امکان سنجی فقهی ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۲۵ تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۵/۳۰

سیدعباس موسویان*
محمد صفری**

چکیده

طرح‌های بازنشستگی با مزایای معین در حال حاضر با مشکلات و مسائل جدی مواجه‌اند که بقای آنها را دچار تهدید و منافع اعضا را با ریسک قابل توجهی روبه‌رو نموده است؛ از این رو در بسیاری از کشورهای دنیا از طرح‌های بدیل همچون طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین استفاده می‌شود. از آنجا که سرمایه‌گذاری در این نوع طرح‌ها بسته به میزان درجه ریسک‌گریزی اعضا و با هماهنگی خود آنان صورت می‌پذیرد، برخلاف طرح‌های با مزایای معین که ریسک سرمایه‌گذاری بر عهده بانی یا کارفرماست در طرح‌های با مشارکت معین، ریسک سرمایه‌گذاری بر عهده اعضای طرح می‌باشد. از آنجا که در برخی کشورها برای تضمین این نوع طرح‌های بازنشستگی اقداماتی انجام شده است، هدف از انجام این تحقیق «امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین در نظام بازنشستگی کشور» با استفاده از روش تحقیق الگوی اجتهاد چندمرحله‌ای می‌باشد. یافته‌های تحقیق درباره تضمین اصل و سود سرمایه‌گذاری طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین، اشاره به جواز تضمین اصل سرمایه یا همان آورده اعضای طرح بازنشستگی توسط خود صندوق بازنشستگی یا شخص ثالث دارد که البته چنانچه این تضمین از سوی شخص ثالثی همچون صندوق ضمانت بازنشستگی باشد، ترجیح دارد. **واژگان کلیدی:** صندوق ضمانت بازنشستگی، طرح بازنشستگی با مشارکت معین، ضمانت، ققه امامیه. **طبقه‌بندی JEL:** G23, H55, J32, Z12.

۹۱

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / سال هجدهم / شماره ۷۰ / تابستان ۱۳۹۷

Email: samosavian@yahoo.com.

*. استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

** دانش‌آموخته دکترای مدیریت مالی دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول).

Email: m.safari@isu.ac.ir.

مقدمه

با افزایش جمعیت سالمندان، یکی از چالش‌های پیش روی صندوق‌های بازنشستگی، پیشی گرفتن تعداد مستمری‌بگیران از تعداد شاغلان است. با این وضعیت، صندوق‌های بازنشستگی از نوع مزایای معین با مشکل جدی مواجه خواهند شد؛ چراکه تعهدات طرح ثابت ولی تعداد مشترکین رو به کاهش است. در این نوع طرح‌ها برای تعیین مزایای نهایی که اعضای طرح مستحق دریافت آن هستند از یک فرمول خاص استفاده می‌شود. این فرمول، عموماً تابعی است از متوسط حقوق پرداختی در سال‌های پایانی یا کل سال‌های خدمت و سنوات خدمت عضو و همچنین یک عامل ضریبی یا درصدی (نرخ تعهدی) است. این نوع طرح برای کارفرمایان بزرگ دارای کارکنان باثبات، مناسب است و از آنجاکه ریسک مدیریت و سرمایه‌گذاری به‌طور کامل متوجه بانی طرح است، کارفرما در تصمیم‌گیری‌های اساسی مانند نوع مزایا نقش تعیین‌کننده‌ای دارد؛ هرچند به دلیل مشکل بودن تعیین دقیق بدهی‌ها و تعهدات طرح در قبال اعضای طرح، جابه‌جایی و انتقال افراد به‌سختی امکان‌پذیر است و از سویی تعیین قیمت تمام‌شده و هزینه‌های طرح برای متولی یا کارفرما بسیار دشوار است (Blake, 2006, pp. 192-193).

طرح‌های بازنشستگی با مزایای معین در حال حاضر با مشکلات جدی مواجه‌اند که بقای آنها را دچار تهدید و منافع اعضا را با ریسک قابل توجهی روبه‌رو می‌کند؛ از این رو در بسیاری از کشورها از طرح‌های بدیل همچون طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین (Defined Contribution) استفاده می‌شود. این طرح‌ها بر اساس حق عضویت‌های پرداختی به حساب‌های انفرادی و بازده سرمایه‌گذاری بر موجودی این حساب‌ها (سود و زیان) فعالیت می‌نمایند. در این نوع طرح‌ها، حق عضویت‌های پرداختی به حساب افراد واریز شده و به سرمایه‌گذاری با استفاده از حساب اقدام می‌شود و سود یا زیان حاصل از سرمایه‌گذاری به صورت دوره‌ای در این حساب لحاظ می‌شود. طرح‌های مشارکت معین قابلیت جابه‌جایی مزایا را فراهم می‌آورند تا اگر فرد به علت تغییر شغل یا بازنشستگی خواستار ترک کارفرما باشد، طرح، مزایا را به‌طور کامل با برداشت از حساب انفرادی افراد پرداخت نماید. در خصوص توجیه‌پذیری مالی جایگزینی طرح‌های مزایای معین با

طرح‌های مشارکت معین می‌توان مزایای سیستم‌های اندوخته‌گذاری کامل و طرح‌های بازنشستگی مشارکت معین را در موارد زیر برشمرد:

- حساب‌های انفرادی کاملاً اختیاری می‌باشند.
- اعضای طرح از مالکیت انفرادی منتفع شده و بر منابع صندوق‌های بازنشستگی خود نظارت دارند.
- با ایجاد و گسترش این‌گونه صندوق‌ها، فرهنگ پس‌اندازکردن در میان مردم افزایش یافته و انباشت پس‌انداز و ثروت در نهایت موجب توزیع عادلانه‌تر مالکیت ثروت و سرمایه برای کارگران با درآمد متوسط می‌شود.
- افزایش پس‌انداز و سرمایه‌گذاری ناشی از حساب‌های انفرادی منجر به افزایش رشد اقتصادی شده که این نیز به نوبه خود ایجاد فرصت‌های شغلی بیشتر و بهتر، افزایش دستمزدها و در کل افزایش درآمد ملی را به دنبال دارد.

۹۴

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های ...

با توجه به محدودیت‌های تحقیق، توجیه‌پذیری مالی و اقتصادی طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین جزء مفروض تلقی شده و در مقاله حاضر تمرکز بر بررسی فقهی ضمانت در این نوع طرح‌ها می‌شود. شایان گفتن است امکان‌سنجی پیاده‌سازی طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین در ایران در تحقیق‌های متعدد مطالعه شده (جلیلی، ۱۳۸۹ / چهارم‌حالی، ۱۳۸۸ / اسکندری و دیگران، ۱۳۹۴ / اکبرپور روشن و نیکپور، ۱۳۹۵ / زاده‌غلام، ۱۳۸۹) و پیشنهاد عملیاتی آن نیز در یکی از گزارش‌های تحقیقی صندوق بازنشستگی کشوری ارائه شده است (روغنی‌زاده، ۱۳۸۴).

از آنجاکه سرمایه‌گذاری در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین بسته به میزان درجه ریسک‌گریزی اعضا و با هماهنگی خود آنان صورت می‌پذیرد، بر خلاف طرح‌های با مزایای معین که ریسک سرمایه‌گذاری بر عهده کارفرماست در طرح‌های با مشارکت معین، ریسک سرمایه‌گذاری بر عهده اعضا می‌باشد. در نگاه اول سازوکار این طرح‌ها چنین می‌نماید که چون ریسک سرمایه‌گذاری بر عهده اعضای طرح است ضمانتی برای سرمایه‌گذاری وجوه وجود ندارد، اما از آنجاکه در برخی کشورها برای تضمین این نوع طرح‌های بازنشستگی اقداماتی انجام شده، در این تحقیق به دنبال بررسی فقهی آن هستیم.

بنابراین هدف از انجام این تحقیق «امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین در نظام بازنشستگی کشور» می‌باشد؛ از این رو سؤال اصلی تحقیق عبارت خواهد بود از اینکه «آیا ضمانت در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین از نظر فقه امامیه جایز است؟» برای پاسخ به این سؤال در تحقیق پیش رو از روش اجتهاد چندمرحله‌ای استفاده خواهد شد.

بررسی پیشینه تحقیق

به‌طور کلی در حوزه بررسی فقهی طرح‌های بازنشستگی مطالعه خاصی انجام نشده است. درباره تحقیقات مرتبط با مطالعات فقهی در مباحث بازنشستگی تنها می‌توان به چند مورد از مقالات بیمه عمر و تکافل اشاره کرد که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

سعدی و میرزاخانی (۱۳۹۲) در مقاله «صحت بیمه عمر در عرض عقود مستقل فقهی» بر مبنای دیدگاه عدم توقیفی بودن عقود، بیمه عمر را به عنوان عقدی مستقل، بر عمومات و اطلاعات ادله صحت عقود عرضه نموده و در ضمن بیان مبرابردن از موانع صحت عقود، به بررسی شبهه‌هایی مانند غرر، تعلیق و ربا در بیمه عمر پرداخته و چنین نتیجه‌گیری می‌نمایند که عقد بیمه عمر به عنوان یک عقد مستقل و صحیح مورد پذیرش است و هیچ یک از موانع صحت عقود در آن راه ندارد.

عسگری و اسمعیلی گیوی (۱۳۸۸) در مقاله «تحلیل نظری ساختار بیمه‌های عمر در نظام تکافل و بیمه متعارف» با بررسی عناصری همچون ربا، غرر، قمار و اکل مال به باطل که عمدتاً از سوی اهل تسنن در مورد بیمه‌های عمر رایج مورد اشکال است، علاوه بر پاسخ به این شبهات، به مزایای الگوی تکافل پرداخته و بیان می‌دارند که ارائه محصولات تکافل در کنار بیمه‌های عمر می‌تواند به افزایش نرخ نفوذ بیمه عمر در کشور کمک نماید.

احمد مانجو (Manjoo, 2012) در مقاله «اصلاحات قانونی انگلستان در حوزه بازنشستگی و فرصت‌های پیش رو برای صندوق‌های بازنشستگی اسلامی» بیان می‌دارد: مقررات انگلستان در حوزه بازنشستگی برای پاسخگویی به جمعیت مسلمان این کشور امکان بهره‌مندی از صندوق‌های بازنشستگی اسلامی را پیش‌بینی کرده است. این مقاله ابتدا به بیان مفهوم صندوق بازنشستگی اسلامی پرداخته، سپس برخی مسائل فقهی پیش روی

این موجودیت جدید را بیان می‌کند. مهم‌ترین مسائلی که نویسنده در این‌باره ذکر می‌کند عبارت‌اند از: ۱. کیفیت برخورد فقه اسلامی با نحوه محاسبه وجوه یک کارمند عضو صندوق بازنشستگی هنگامی که قبل از موعد بازنشستگی فوت کند؛ ۲. لزوم سرمایه‌گذاری منابع صندوق‌های بازنشستگی اسلامی در طرح‌های و پروژه‌های مشروع؛ ۳. مفهوم سالواره که در پایان عضویت فرد در صندوق بازنشستگی و هنگام شروع دوران بازنشستگی مطرح می‌شود و اینکه چنین مفهومی سابقه قبلی در آموزه‌های اسلامی ندارد؛ ۴. از آنجا که ساختار طرح‌های بازنشستگی متعارف در چارچوب فقه اسلامی نمی‌گنجد ضرورت دارد صندوق‌های بازنشستگی اسلامی در قالب‌های جدید مثل تبرع در تکافل ساختاردهی شود. علوی رضوی (۱۳۸۸) در مقاله «شرط ضمان عامل در قرارداد مضاربه» با توجه به اهمیت و کاربرد شرط ضمان عامل و اختلاف آرای فقهی موجود در این‌باره، ادله موافقان و مخالفان را نقد و بررسی نموده و نشان می‌دهد که اگرچه شرط ضمان عامل ماهیت مضاربه را نزدیک به قرض می‌کند، اما به جهت تفاوت‌های ماهوی دو عقد تبدیل به قرض نمی‌شود. همچنین مهم‌ترین دلیل بر ممنوعیت شرط ضمان عامل عقد مضاربه، روایت‌های خاص وارده در این‌باره بوده و دیگر ادله از قدرت کافی برخوردار نمی‌باشند. همان‌طور که مشاهده می‌شود، در هیچ کدام از مطالعه‌های پیش‌گفته به‌طور آشکار به موضوع ضمانت در طرح‌های بازنشستگی پرداخته نشده است. از این جهت بررسی فقهی ضمانت در طرح‌های بازنشستگی مشارکت معین تحقیقی نو و بدیع می‌نماید. در ادامه ابتدا ضمن مروری مختصر بر ادبیات ضمانت طرح‌های بازنشستگی، به بررسی فقهی تضمین در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین پرداخته و در نهایت راهکارهای پیشنهادی جهت رفع مسائل شرعی پیش روی این مسئله ارائه خواهد شد.

ضمانت طرح‌های بازنشستگی

سیستم بازنشستگی با مزایای معین در بسیاری از کشورها با وجود شرایط نامساعدی همچون افت بازار سهام، پایین آمدن نرخ بهره، ناهماهنگ بودن تعهدات و دارایی‌ها، اندوخته‌گذاری کمتر، افزایش جمعیت سالخورده، رسوایی‌های مالی و افزایش خسارات وارده به سیستم‌های بازنشستگی، با چالش‌های جدی مواجه است. این مسائل به علاوه

بحران‌های مالی اخیر، در مجموع انگیزه‌ای جهت هدف قراردادادن موضوع تضمین مزایای بازنشستگی در مباحث سیاست‌گذاری بوده است (قاسمی و انانی و جلیلی، ۱۳۸۹).

یکی از دلایل ایجاد صندوق‌های ضمانت مزایای بازنشستگی «زیر سؤال بودن موجودیت کارفرما تا انتهای طرح بازنشستگی» است. در بسیاری موارد که کارفرما به دلایل مختلف دچار ناتوانی مالی می‌شود، این سؤال ذهن کارکنان را به خود مشغول می‌کند که آیا اساساً کارفرما و صندوق بازنشستگی تا زمان سررسید تعهدات بازنشستگی باقی خواهند ماند؟ از این رو وجود یک شخصیت مستقل که مزایای طرح بازنشستگی را ضمانت کند، می‌تواند برای چنین کارکنانی سبب اطمینان خاطر گردد. به‌طور کلی یکی از کارکردهای صندوق‌های ضمانت در بخش‌های مختلف همچون ضمانت سپرده‌گذاری یا بیمه‌ها، رونق بازار بوده است. به همین ترتیب به منظور پشتیبانی فعالیت در چنین بازار آسیب‌پذیری صندوق‌های ضمانت مزایای بازنشستگی، موجبات اطمینان خاطر کارکنانی را فراهم می‌آورد که در صورت عدم وجود چنین ضمانتی، همواره نگران بهره‌مندی از مزایای بازنشستگی خویش هستند.

از دیگر دلایل ضرورت وجود صندوق‌های ضمانت بازنشستگی، مبحث متنوع‌سازی است. کارکنان عضو طرح بازنشستگی دستمزد جاری و درآمد بازنشستگی خویش را از یک محل دریافت می‌کنند؛ بنابراین این افراد کاملاً به کارفرمای خویش وابسته بوده و در صورت ورشکستگی آنان از هر دو جهت آسیب خواهند دید. تئوری پرتفوی در این ارتباط بیان می‌دارد که به منظور رویارویی با ریسک باید متنوع‌سازی بین طبقات مختلف دارایی‌ها و اوراق بهادار صورت گیرد. با این حال برای کارکنان، متنوع‌سازی ریسک حاصل از دستمزد جاری و آینده که از یک محل تأمین می‌شوند، بسیار مشکل است. از طرفی اکثر این افراد تجربه و تخصص کافی جهت مصون‌ماندن از ریسک را ندارند؛ از این رو وجود ضمانت برای طرح‌های بازنشستگی تک کارفرما، برای کارکنان و اعضای طرح از این حیث هم اطمینان‌بخش خواهد بود (همان).

۱. راهکارهای مقدم بر ضمانت طرح‌های بازنشستگی

اگر سیستم‌های بازنشستگی ساختار مناسبی داشته باشند می‌توان اظهار کرد که وجود طرح‌های ضمانت مزایای بازنشستگی غیرضروری است؛ به عنوان مثال با فراهم بودن اطلاعات مناسب جهت برقرار نمودن تناسب بین دستمزدهای جاری و آینده در طرح‌های با مزایای معین تا حد زیادی می‌توان از کسری‌های فزاینده این طرح‌ها جلوگیری نمود. از سوی دیگر با اعمال و تحقق مقررات و رویه‌های تخصیص دارایی (Asset Allocation Rules) تعهدات بازنشستگی کاملاً ایمن خواهند بود. به علاوه تعهدات بازنشستگی دارای اولویت پرداخت در زمان ورشکستگی (Bankruptcy Priority) و یا دارای حق اولویت بستانکار (Secured Creditor Right) می‌باشند؛ بنابراین در زمان وقوع ورشکستگی این تعهدات پیش از سایر بستانکاران پوشش داده خواهد شد.

۹۷

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های ...

روش جایگزین دیگر جهت ضمانت نمودن مزایای بازنشستگی وضع قوانین دقیق اندوخته‌گذاری است؛ به طوری که در مورد میزان ذخیره اطمینان حاصل شود. اگرچه ممکن است اطمینان از اندوخته‌گذاری کامل طرح‌های بازنشستگی به دلایلی - همچون نادرست بودن فرضیات اکچوئری در نرخ‌های بازدهی سرمایه‌گذاری پایین، یا نبود ابزارهای پوشش ریسک صندوق یا عدم پرداخت سهم کارفرما به دلیل مشکلات مالی و ... - غیرممکن باشد، اما باید قبول کرد که اگر اندوخته‌گذاری طرح‌های بازنشستگی با دقت بالا و بر اساس اصول و قواعد معقول صورت پذیرد، مشکل کسری طرح‌های بازنشستگی تا حد بسیار زیادی برطرف خواهد شد؛ به طوری که شاید نیازی به ضمانت مزایای بازنشستگی وجود نداشته باشد.

زمانی که مؤسسات وارد تعهدات بلندمدت می‌شوند، استراتژی‌هایی که توانایی مؤسسه را در ایفای تعهدات ضمانت کند، اهمیت می‌یابد (Chen & Clever, 2015). در این راستا سه سازوکار اصلی برای ایمنی طرح‌های بازنشستگی وجود دارد (Broeders & Chen, 2013):

الف) الزامات کفایت منابع (Solvency Requirements): این مقررات طرح‌های بازنشستگی را ملزم به اندوخته‌گذاری قابل قبول و نگهداری ذخیره از محل بازده‌های بیش از انتظار می‌نماید. صندوق بازنشستگی در این سازوکار، ریسک را با اشخاص

برون‌سازمانی به اشتراک نمی‌گذارد، بلکه دارایی‌های بیشتری نسبت به تعهدات به عنوان یک ابزار ضربه‌گیر (Buffer) نگهداری می‌کند. نمونه‌هایی از این مقررات در دانمارک و هلند یافت می‌شود.

ب) **حمایت بانی طرح (Sponsor Support):** این حمایت معمولاً یک گزینه اضافی در کنار دو مدل دیگر قرار دارد. در این روش اگر یک طرح بازنشستگی نتواند از عهده تعهداتش برآید، بانی طرح از منابع داخلی خودش به طرح کمک می‌کند.

ج) **صندوق‌های ضمانت طرح‌های بازنشستگی (Pension Guarantee Fund):** این صندوق‌ها با توجه به حق عضویتی که از صندوق‌های بازنشستگی دریافت می‌کنند، جبران کسری منابع آنها را تضمین می‌کنند. این صندوق‌ها در بسیاری از کشورهای پیشرفته همچون آمریکا، کانادا و آلمان با نام‌های متفاوت وجود دارد و غالباً دولتی هستند.

۲. ضمانت طرح‌های بازنشستگی در کشورهای مختلف

جدول زیر ضمانت طرح‌های بازنشستگی را در کشورهای آمریکا، کانادا، انگلستان، آلمان، سوئد، سوئیس و ژاپن به صورت مقایسه‌ای نشان می‌دهد.

جدول ۱: بررسی مقایسه‌ای ضمانت طرح‌های بازنشستگی در کشورهای مختلف							
نام کشور	نام نهاد ضمانت‌کننده	سال تأسیس نهاد	نوع نهاد	پوشش	منابع درآمدی	سرمایه‌گذاری	نتایج
آمریکا	شرکت ضمانت مزایای بازنشستگی (PBGC ^۱)	۱۹۷۴ و تقریباً همزمان با تصویب قانون اریسا	دولتی	طرح‌های بازنشستگی با مزایای معین تک کارفرما یا چند کارفرما	یک حق بیمه (دو درآمد حاصل از سرمایه‌گذاری‌ها (سه دارایی‌های امین	درآمدهای حاصل از دریافت حق بیمه فقط در دارایی‌های با درآمد ثابت سرمایه‌گذاری می‌گردد.	بعد از یک دوره مازاد شدید، هم‌اکنون با کسری مواجه است؛ به طوری که استمرار بقای آن زیر سؤال است.
کانادا	صندوق ضمانت مزایای بازنشستگی (PBGF ^۲)	۱۹۸۰	ایالتی	طرح‌های با مزایای معین	بخش ثابت: یک دلار به ازای هر فرد بخش متغیر: ۰/۲ درصد از تعهدات فاقد	نقد و سپرده بانکی کوتاه‌مدت (۳۵ درصد) اوراق قرضه دولتی و شرکتی (۶۵ درصد)	به علت فزونی تعهدات بر دارایی‌های صندوق دچار کسری است.

^۱ Pension Benefit Guarantee Company.

^۲ Pension Benefit Guarantee Fund.

		اندوخته					
انجام مطالعات گسترده درباره طرح، موجب موفقیت نسبی آن شده است.	سرمايه گذاري صرفاً در دارايي‌هايي با درآمد ثابت و متناسب با تعهدات صندوق	در ابتدا ۱۵ پوند به ازاي شاغلين و ۵ پوند به ازاي بازنشستگان، اما در حال حاضر نرخ گذاري حق بيمه بر اساس ريسک نکول متولي طرح تعيين مي‌شود.	طرح‌هاي با مزاياي معين	دولتي	۲۰۰۵	صندوق ضمانت بازنشستگي (PPF ^۱)	انگلستان
در حال حاضر صندوق وضعيت قابل قبولي دارد. خود صندوق توسط بانک ميلتيز (KFW) تضمين شده است.	۸۵٪ در سپرده بانكي و اوراق بهادار با درآمد ثابت ۱۵٪ در سهام	نرخ حق بيمه بر اساس ميزان خسارات طي يك سال گذشته تعيين مي‌شود.	طرح‌هاي بازنشستگي، طرح‌هاي حمايتي و در موارد خاص شرکتهای بيمه	دولتي	۱۹۷۴	صندوق ضمانت بازنشستگي آلمان (PSVaG ^۲)	آلمان
با توجه به هزينه‌ي بالاي ضمانت و رسوب حق عضويت‌هاي پرداختي مدل موفقى به شمار مي‌رود.	۷۰٪ در سپرده بانكي و اوراق بهادار با درآمد ثابت ۳۰٪ در سهام	درصدي از تعهدات بازنشستگي طرح که به صورت سالانه ثابت تعيين مي‌شود.	کليه طرح‌هاي بازنشستگي	غير دولتي	۱۹۶۱	شرکت بيمه مشترک ضمانت بازنشستگي (Gggg ^۳)	سوئد
با توجه به سرمايه گذاري محافظه کارانه صندوق‌هاي بازنشستگي در سوئيس، صندوق با چالش جدي مواجه نيست.	دقيقاً معادل محدوديت‌هاي صندوق‌هاي بازنشستگي (مثلاً ۶۵٪) در سپرده بانكي، مابقي در سهام داخلي، خارجي و اوراق قرضه خارجي)	تأمین مالی از طريق دريافت حق بيمه	براي صندوق‌هاي بازنشستگي شغلي اجباري و براي ساير صندوق‌ها اختياري است.	دولتي	۱۹۸۵	صندوق ضمانت سوئيس (BVG ^۴)	سوئيس
با توجه به جديتي که در پرداخت مبالغ ضمانت شده برنامه در حال تعادل است و با کسري مواجه نيست.	از آنجاکه سرمايه گذاري توسط PFA صورت مي‌گيرد، اطلاعاتي در دسترس نيست.	بر اساس سه مؤلفه: ۱. حق بيمه سرانه مطابق با تعداد مشترکان؛ ۲. حق بيمه متناسب	عمدتاً طرح‌هاي DB و در موارد خاص (مثلاً کلان‌برداري)	دولتي	۱۹۸۹	برنامه ضمانت بازنشستگي، راه‌اندازي شده توسط انجمن صندوق‌هاي	ژاپن

¹ Pension Protection Fund.

² Pensions-Sicherungs-Verein Versicherungsverein auf Gegenseitigkeit.

³ Försäkringsbolaget Pensionsgaranti (Pension Guarantee Mutual Insurance Company).

⁴ به نام صندوق ضمانت (LOB (Law on Occupational Benefits) نیز شناخته می‌شود.

		با مجموع مزایای ضمانت شده؛ ۳. حق بیمه متناسب با تعهدات فاقد اندوخته.	و... طرح های DC		بازنشستگی (PFA ¹)	
--	--	--	--------------------	--	----------------------------------	--

Source: (Stewart, 2007).

همان‌طور که در این جدول مشخص است، نهادهای ضمانت طرح‌های بازنشستگی از ساختارهای مختلفی همچون صندوق، شرکت و برنامه برخوردار می‌باشند. همچنین غالب طرح‌هایی که در دنیا تحت پوشش ضمانت دولتی قرار گرفته‌اند از نوع طرح‌های بازنشستگی با مزایای معین هستند. ممکن است این سؤال پدید آید که طرح‌های با مشارکت معین چگونه تضمین می‌شوند و اساساً سازوکار تأمین تعهدات در این طرح‌ها چگونه است. برای پاسخگویی به این سؤال در ادامه به‌طور مفصل به روش‌های ضمانت در طرح‌های با مشارکت معین پرداخته شده است.

۱۰۰

۳. ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین

یکی از ریسک‌هایی که متوجه طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین است، ریسک بازار سرمایه (Capital Market-Risk) در مرحله جمع‌آوری (Accumulation) است و عبارت از ریسک عدم تکافوی عملکرد صندوق بازنشستگی برای پرداخت مستمری کافی به اعضای طرح می‌باشد.

دولت‌ها در نقش خود به عنوان وضع‌کننده مقررات، اقدامات گوناگونی برای کاهش ریسک بازار سرمایه در طرح‌های بازنشستگی می‌توانند ایفا کنند. وضع رویه‌های احتیاطی برای سرمایه‌گذاری، الزامات متنوع‌سازی سبدهای سرمایه‌گذاری، الزام به استانداردهای گزارشگری و ارتقای میزان شفافیت صندوق‌های بازنشستگی، همگی از اقدامات مستقیم دولت‌ها در این راستا محسوب می‌شود. دولت‌ها همچنین از طریق ارتقای سطح کارایی بازارهای سرمایه نیز می‌توانند به صورت غیرمستقیم بر عملکرد صندوق‌های بازنشستگی تأثیر بگذارند؛ اما در این میان بسیاری از دولت‌ها پا را فراتر گذاشته و ضمانت‌های مشخصی برای عملکرد صندوق‌های بازنشستگی ارائه می‌نمایند (World Bank, 2005).

¹ Pension Fund Association.

انواع ضمانت‌ها

ضمانت‌ها حداقل در چهار نوع ارائه می‌شود:

- ضمانت پرداخت نرخ بهره مشخص و از پیش تعیین شده؛
- ضمانت پرداخت سطح مشخصی از مزایای بازنشستگی؛
- ضمانت نرخ بهره‌ای برابر با متوسط بازدهی صنعت بازنشستگی؛
- ضمانت نرخ بهره‌ای برابر با یک شاخص از پیش تعیین شده.

جدول ۲: نمونه‌ای از کشورهای با ضمانت مطلق		
ردیف	نام کشور	ضمانت
۱	آرژانتین	نرخ سپرده‌گذاری در بانک
۲	لهستان	۲۵ درصد مزایای طرح عمومی
۳	مالزی	۲/۵ درصد نرخ اسمی
۴	مکزیک	۱۰۰ درصد مزایای طرح عمومی بازنشستگی
۵	سنگاپور	۲/۵ درصد نرخ اسمی
۶	سوئیس	۴ درصد نرخ اسمی
۷	اروگوئه	۲ درصد نرخ واقعی

Source: (World Bank, 2005)

جدول بالا نمونه‌ای از کشورهای ارائه‌دهنده ضمانت مطلق (Absolute Guarantees)

را برای طرح‌های با مشارکت معین نشان می‌دهد. همان‌طور که در این جدول مشاهده می‌شود، ضمانت آرژانتین برای طرح‌های با مشارکت معین عمومی برابر نرخ سپرده‌های بانکی و ضمانت اروگوئه معادل دو درصد می‌باشد. این دو کشور طرح‌های با مشارکت معین خصوصی را ضمانت نمی‌کنند. در مالزی، سنگاپور و سوئیس به ترتیب ضمانت طرح‌های با مشارکت معین برابر ۲/۵ درصد، ۲/۵ درصد و ۴ درصد به صورت اسمی می‌باشد. در مالزی و سنگاپور این ضمانت شامل طرح‌های با مشارکت معین خصوصی نمی‌شود؛ کما اینکه در سوئیس هم ضمانت تنها شامل طرح‌های مبتنی بر کارفرما (Employer-Based) می‌باشد. همان‌طور که مشخص است، در این سه کشور ضمانت‌ها به صورت کاملاً اسمی است و نرخ‌ها فارغ از تورم بیان شده است.

در مدل مجارستان که کمی پیچیده‌تر نسبت به سایر کشورهاست، از آنجا که دولت طرح‌های خصوصی بازنشستگی را هم ضمانت می‌کند، میزان ضمانت خود را به صورت درصدی از مزایای طرح‌های عمومی بیان نموده است. در این کشور ضمانت تنها به افرادی تعلق می‌گیرد که حداقل پانزده سال عضو طرح بوده باشند.

جدول دیگری که در پایین آورده شده، مربوط به کشورهایی است که ضمانت آنها بر اساس یک رابطه نسبی (Relative guarantees) و نه مطلق است. این نوع ضمانت که بیشتر در کشورهای آمریکای لاتین رواج دارد، مبنای ضمانت را میانگین بازدهی صندوق‌های بازنشستگی تعیین می‌کند؛ به عنوان مثال در شیلی، السالوادور و پرو، ضمانت دولت عبارت است از پنجاه درصد میانگین بازدهی صندوق‌های بازنشستگی یا میانگین صندوق‌های بازنشستگی پس از کسر دو درصد از هر کدام باشد.

جدول ۳: نمونه‌ای از کشورهای با ضمانت نسبی		
ردیف	نام کشور	ضمانت
۱	آرژانتین	۷۰٪ میانگین نرخ بازده اسمی صندوق‌های بازنشستگی و میانگین نرخ بازده اسمی صندوق‌های بازنشستگی منهای ۲٪ هر کدام کمتر باشد.
۲	شیلی	۵۰٪ میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی و میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی منهای ۲٪ هر کدام کمتر باشد.
۳	کلمبیا	میانگین نرخ بازده صندوق‌های بازنشستگی و بازده شاخص از پیش تعیین شده
۴	مجارستان	۱۵٪ کمتر از نرخ بازده اوراق قرضه دولتی
۵	پرو	۵۰٪ میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی و میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی منهای ۲٪ هر کدام کمتر باشد.
۶	لهستان	۵۰٪ میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی و میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی منهای ۴٪ هر کدام کمتر باشد.
۷	اروگوئه	۲٪ نرخ بازده واقعی و میانگین نرخ بازده واقعی صندوق‌های بازنشستگی منهای ۲٪ هر کدام کمتر باشد.

Source: (World Bank, 2005)

تأمین مالی ضمانت طرح بازنشستگی با مشارکت معین

روش‌های مختلفی برای تأمین مالی ضمانت طرح‌های بازنشستگی وجود دارد. برخی از این روش‌ها عبارت است از:

- تأمین مالی از محل منابع صندوق بازنشستگی (From Resources within the Pension Fund)؛
- تأمین مالی از محل سرمایه مدیر صندوق (From The Capital of the Pension Fund Manager)؛
- تأمین مالی از محل صندوق مرکزی ضمانت (From a Central Guarantee Fund)؛
- تأمین مالی از محل منابع دولت (From the Government).

در آمریکای لاتین اولین منابع برای تأمین مالی طرح ضمانت، اندوخته‌هایی است که در صندوق‌های بازنشستگی موجود است؛ به عنوان مثال در آرژانتین و شیلی ضمانت به صورت مرحله‌ای تعریف می‌شود. هرگونه بازده طرح‌های بازنشستگی که بیش سی درصد - در آرژانتین - یا پنجاه درصد - در شیلی - بالاتر از میانگین سیستم بازنشستگی باشد، باید به عنوان ذخیره نوسانات نرخ بازدهی در صندوق نگهداری شود. این مبالغ باید در حساب‌های جداگانه نگهداری شود. همچنین هر صندوق موظف است سه میلیون دلار یا دو درصد از دارایی‌های صندوق را به عنوان ذخیره احتیاطی نگه دارد.

حال چنانچه کاهش در بازده صندوق بازنشستگی ایجاد شود، ابتدا از محل ذخیره نوسانات نرخ بازدهی (Yeild Fluctuation Reserve) سپس از محل وجه نقدی که مدیر صندوق ملزم به نگهداری آن است و نهایتاً از محل سرمایه خصوصی مدیر صندوق، پرداخت‌های ضمانت جهت جبران کسری طرح صورت می‌گیرد. اگر هیچ‌یک از این منابع نتواند تکافوی ضمانت طرح را نماید، آنگاه کسر ضمانت‌ها توسط دولت جبران خواهد شد. سازوکار تأمین مالی ضمانت طرح‌های بازنشستگی در سایر کشورهای آمریکای لاتین هم به همین ترتیب است.

برخلاف کشورهای آمریکای لاتین، مجارستان و لهستان هر کدام یک صندوق ضمانت مرکزی برای طرح‌های بازنشستگی ایجاد نموده‌اند. صندوق‌های بازنشستگی در مجارستان باید ۰/۳ تا ۰/۵ درصد از حق مشارکت‌های اعضا را به صندوق ضمانت مرکزی بپردازند. این پرداخت‌ها تا تأمین هدف ۰/۳ تا ۱/۵ درصدی از جمع دارایی‌های نظام بازنشستگی این کشور ادامه می‌یابد. در لهستان این نرخ ۰/۱ درصد است. در این سیستم هم،

پرداخت‌های مربوط به ضمانت با اولویت مشابه کشورهای آمریکای لاتین انجام می‌گیرد؛ با این تفاوت که در لهستان بازدهی‌های بالاتر از یک نرخ مشخص به حساب ذخیره نوسانات واریز می‌شود و در مجارستان بین ۳ تا ۵ درصد از دارایی‌ها در این حساب نگهداری می‌شود. صندوق ضمانت مرکزی زمانی وارد عمل می‌شود که ذخیره‌های پیش‌گفته برای جبران کسری‌های صندوق کفایت نکند. نهایتاً دولت نیز زمانی ضمانت را بر عهده می‌گیرد که منابع صندوق ضمانت مرکزی در جبران کسری صندوق‌های بازنشستگی ناتوان باشد.

بررسی فقهی ضمانت در طرح‌های مشارکت معین

اگر منظور از ضمانت، ضمان باشد که از جمله قراردادهای لازم است و ارکان آن «ضامن»، «مضمون عنه» و «مضمون له» هستند (یزدی، ۱۴۲۸، ص ۵۸۹). باید گفت که ضمان عقدی مستقل است که بر اساس یک بدهی اثبات شده منعقد می‌گردد؛ اما از آنجاکه در این تحقیق منظور از ضمانت، تضمین اصل و سود سرمایه‌گذاری طرح‌های مشارکت معین صندوق بازنشستگی است و نظر به اینکه رابطه میان صندوق بازنشستگی و اعضای طرح مشارکت معین از نوع شرکت می‌باشد، لازم است در خصوص ضمانت در شرکت بحث شود. اگرچه بنا به نظر مشهور فقهی تضمین سرمایه در شرکت مجاز است؛ اما از آنجاکه اولاً مضاربه به نوعی شرکت به معنای عام محسوب می‌شود و ثانیاً با توجه به اینکه بحث ضمانت در مورد عقد مضاربه به‌طور مفصل توسط فقها بررسی شده است، در اینجا بر ضمانت اصل و سود سرمایه در عقد مضاربه تمرکز می‌گردد. همچنین از آنجاکه این مقاله در مقام ابزارسازی و معرفی یک ابزار کاربردی است لازم است به اشکالات وارده در تضمین سود مضاربه هم دقت کند؛ زیرا در این صورت پایه‌ریزی طرح‌های بازنشستگی مشارکت معین نه‌تنها در قالب شرکت که در قالب مضاربه نیز بلاشکال خواهد بود و جنبه عمومیت و کاربردی بودن ابزارسازی رعایت می‌گردد.

وجود مخاطره در فعالیت‌های اقتصادی سبب شده تا صاحبان سرمایه به دنبال نوعی ضمانت اصل سرمایه خود باشند. با توجه به حرمت ربا در اسلام، ایده استفاده از شرط ضمان سرمایه در عقود اقتصادی و به‌طور خاص شرط ضمان عامل در قرارداد مضاربه

مورد توجه اندیشه‌وران و طراحان مالی اسلامی است. گرچه گروهی از فقیهان شرط ضمان عامل را صحیح دانسته‌اند، اما گروهی دیگر این شرط را مخالف مقتضای عقد و باطل می‌دانند و برخی دیگر شرط ضمان را سبب تبدیل قرارداد مضاربه به قرض و شراکت مالک در سود را در حکم ربا دانسته‌اند (علوی رضوی، ۱۳۸۸). یکی از ضوابط صحت شرط ضمن قرارداد این است که شرط مخالف مقتضای عقد نباشد. هر عقدی، مقتضا یا به تعبیری، ویژگی و آثاری دارد که آن را از عقدهای دیگر متمایز می‌سازد. آثاری که از عقدها به دست می‌آید از لحاظ اهمیت و وابستگی به ذات عقد در یک ردیف نیستند. میرزای نائینی^۱ در منیة الطالب می‌نویسد:

مقتضیات عقد، یک بار مقتضای ذات عقد است؛ به این معنا که سلب آن از عقد، مساوی با نفی و ابطال خود عقد است و بار دیگر مقتضای اطلاق عقد است؛ خواه از آثاری باشد که عرفاً بر عقد مترتب است یا از احکامی باشد که شرعاً برای عقد ثابت است (نائینی، ۱۳۷۳، ص ۱۱۱).

بنابراین هر عقد و قراردادی مقتضا یا ماهیت مشخصی دارد که احکام ناظر به آن ماهیت وضع می‌شوند. تشخیص مقتضای عقدها به‌ویژه عقود مربوط به مبادلات مالی و اقتصادی، یکی از مسائل مهم فقهی است که اثر فراوانی بر مسائل اقتصادی و به‌ویژه طراحی ابزارهای مالی دارد؛ زیرا طراحان این قراردادها با استفاده از شرطها، ترکیبی جدید از عقدها را می‌سازند که اشتباه در این باره می‌تواند به پدیدساختن قراردادهای باطل یا ربوی بینجامد. شرط ضمان عامل در عقد مضاربه از جمله شرطهایی است که در حال حاضر در نظام بانکداری بدون ربا صحیح دانسته شده و استفاده می‌شود؛ درحالی که مطابق روایت‌های موجود، در حالت طبیعی در قرارداد مضاربه سود بین مالک و عامل به نسبت از پیش تعیین شده توزیع می‌شود؛ اما ضرر بر عهده مالک است.

عن ابی الحسن^۲ قال سألته عن مال المضاربه قال «الربح بینهما و الوضیعه علی المال» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ص ۱۹-۲۲): از حضرت رضا^۳ درباره مال مضاربه پرسیدم. وی پاسخ دادند: سود بین آن دو [مالک و عامل] توزیع می‌شود و زیان به سرمایه وارد می‌شود.

حال در مورد اینکه آیا ضمن عقد مضاربه شرط ضمانت اصل سرمایه به وسیله عامل را می‌توان گنجانند بسته به اینکه شرط ضمان عامل جزء شروط مخالف مقتضای عقد باشد یا

خیر، می‌توان اظهارنظر نمود. گروهی از فقیهان باور دارند که شرط ضمان عامل، مخالف مقتضای عقد مضاربه است. در بین این گروه از فقیهان، نظرهای متفاوتی درباره کیفیت و چگونگی مخالفت شرط ضمان عامل با مقتضای مضاربه بیان شده است که در اینجا تنها به کیفیت هر یک اشاره و از بیان استدلال‌ها خودداری می‌شود. برخی عامل مضاربه را امین می‌دانند و شرط ضمان را از این جهت مخالف مقتضای عقد برمی‌شمارند. برخی دیگر مقتضای ملکیت را تحمل سود و زیان می‌دانند و شرط ضمان عامل را مخالف مقتضای ملکیت مالک می‌دانند. برخی دیگر نه تنها شرط ضمان را مخالف مقتضای ملکیت مالک می‌دانند، بلکه آن را سبب تبدیل قرارداد مضاربه به قرض می‌شمارند. گروهی نیز شرط ضمان را نه مخالف مقتضای ملکیت و نه آن را علت تبدیل به قرض می‌دانند، بلکه شرط ضمان در مضاربه را خلاف روح عدالت حاکم بر قراردادهای شرعی برمی‌شمرند و از این جهت مخالف مقتضای مضاربه می‌دانند (علوی رضوی، ۱۳۸۸).

بررسی فقهی ضمانت طرح‌های مشارکت معین با استفاده از روش اجتهاد چندمرحله‌ای

مرحل الگوی اجتهاد چندمرحله‌ای (موسویان و خوانساری، ۱۳۹۵) که در این تحقیق برای بررسی فقهی ضمانت در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین استفاده شده به شرح ذیل می‌باشد.

۱. شناسایی و انتخاب موضوع اقتصادی: در مرحله اول محقق بر اساس شناخت خود از طرح‌های بازنشستگی و مطالعات صورت پذیرفته در این حوزه نسبت به انتخاب موضوع «بررسی فقهی ضمانت در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین» اقدام نموده است. نکته شایان گفتن در این مرحله آنکه در بررسی مسائل فقه اقتصادی با چند نوع مسئله یا موضوع روبه‌رو هستیم:

الف) گاهی یک محصول، ابزار یا روش در جوامع غیراسلامی عرضه می‌شود و فقیه می‌خواهد حکم آن را به عنوان ابزار مورد ابتلای مردم استنباط کند؛ برای مثال فردی در یک جامعه غیراسلامی زندگی می‌کند و می‌خواهد از اوراق قرضه به عنوان ابزار سرمایه‌گذاری استفاده کند و حکم شرعی آن را از فقیه جویا می‌شود.

ب) گاهی یک محصول، ابزار یا روش در جوامع غیراسلامی عرضه می‌شود و فقیه می‌خواهد حکم استفاده از آن در جامعه اسلامی را توسط حکومت استنباط کند.

ج) برخی اوقات حکومت اسلامی می‌خواهد برای رفع مشکل در نظام اقتصادی خود، محصول، ابزار یا روشی را طراحی نماید. طراحی محصول، ابزار یا روش در زمینه مسائل اقتصادی و مالی، مراتبی دارد که می‌تواند از سطح مطرح‌شدن در مقام نظری و پژوهش‌های این عرصه تا سطوح عملیاتی و اجرایی شدن آن بروز یابد.

تحقیق حاضر آمیخته‌ای از نوع دوم و سوم مسائل فقه اقتصادی است؛ چراکه از یک سو در صدد است حکم ضمانت در طرح‌های بازنشستگی مشارکت معین را استنباط کند و از سوی دیگر با لحاظ اقتضائات بومی و اسلامی، تغییراتی در این دست طرح‌ها اعمال نموده که به‌کارگیری طراحی‌های جدید نیز مستلزم بررسی و نهایتاً تأیید فقهی است.

۱۰۷

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های ...

۲. تعیین ابعاد فقهی موضوع اقتصادی: در این مرحله، جنبه‌های فقهی موضوع

مشخص می‌گردد و حتی‌الامکان به صورت سؤال‌های مشخص جهت شفاف‌شدن موضوع برای پژوهشگر مطرح می‌شود. سؤال فقهی این تحقیق عبارت است از: «ضمانت طرح‌های بازنشستگی با مشارکت با چه شرایطی از نظر فقهی مجاز می‌باشد؟»

۳. بررسی مستندات فقهی در رابطه با موضوع: در راستای تبیین فقهی ضمانت در

طرح‌های بازنشستگی مشارکت معین، مستندات فقهی موجود در رابطه با موضوع تحقیق بررسی شد. اگرچه هیچ‌یک از مطالعات قبلی به صورت مستقیم به بررسی فقهی ضمانت در طرح‌های بازنشستگی نپرداخته اما تحقیق‌هایی با موضوع‌های مشابه یافت می‌شد که از آنها در مسیر انجام بررسی فقهی بتوان استفاده نمود که در بخش پیشینه تحقیق بدان اشاره شد.

۴. تطبیق ابعاد فقهی موضوع با مستندات فقهی: در این مرحله با استفاده از شناخت

حاصله از ماهیت طرح‌های بازنشستگی ترکیبی و بررسی سایر مطالعات مرتبط، جنبه‌های فقهی موضوع احصا و بر اساس استدلال‌های منطقی مبتنی بر منابع فقهی، دیدگاه حاصل از بررسی فقهی ارائه شد. به‌طور مختصر دیدگاه پژوهشگر در تحقیق، درباره طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین آن است که در این طرح‌ها با اعمال اصلاحاتی فقهی، امکان اضافه‌نمودن تضمین به عنوان یکی از ویژگی‌های لازم جهت جذابیت طرح‌های

بازنشستگی خصوصی و همچنین فراگیر شدن طرح‌های بازنشستگی مشارکت معین وجود دارد؛ اما از آنجاکه ممکن است پژوهشگر به دلیل عدم برخورداری از تخصص فقهی لازم و ناآشنایی با برخی جنبه‌های ظریف، در تطبیق موضوع اشتباه کرده باشد، در مرحله بعد با کمک خبرگان فقه اقتصادی به تقویت یا اصلاح دیدگاه خود پرداخته است.

۵. **انتخاب خبرگان فقه اقتصادی:** در این مرحله نکات اصلی و سؤالات اساسی احصا شده از موضوع تحقیق، در معرض نظرات خبرگان فقهی آشنا به مباحث اقتصادی و مالی قرار گرفت. انتخاب خبرگان فقهی در این تحقیق با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند انجام شد. نمونه‌گیری هدفمند که به آن نمونه‌گیری غیراحتمالی، هدفدار یا کیفی نیز می‌گویند، به معنای انتخاب هدفدار واحدهای پژوهش برای کسب دانش یا اطلاعات است. این نوع از نمونه‌گیری شامل انتخاب واحدها یا مورد‌های مورد پژوهش بر اساس هدف پژوهش و نه تنها به صورت تصادفی است (Tashakkori, Teddlie, 2010, p.354). جدول زیر ویژگی خبرگان فقهی مورد مراجعه را در این تحقیق نشان می‌دهد.

۱۰۸

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / سیدعباس موسویان و محمد صفری

جدول ۴: ویژگی خبرگان فقهی مورد مراجعه			
ردیف	سمت	مدرک تحصیلی	برخی از ویژگی‌ها
۱	عضو کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار	دکتری	فقیه و متخصص در زمینه مسائل اقتصادی نماینده سابق مجلس شورای اسلامی و رئیس کمیسیون تلفیق عضو هیئت علمی دانشگاه و معاون اسبق پژوهشی دانشگاه امام صادق <small>علیه السلام</small> تألیف کتب و مقالات علمی - پژوهشی متعدد در حوزه اقتصاد اسلامی
۲	عضو کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار	دکتری	فقیه و متخصص در زمینه مسائل اقتصادی عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی مدیر گروه مدیریت مالی دانشگاه امام صادق <small>علیه السلام</small> تألیف کتب و مقالات علمی - پژوهشی متعدد در حوزه اقتصاد اسلامی
۳	عضو هیئت علمی دانشگاه	دکتری	دارای دکترای فقه الاقتصاد عضو هیئت علمی دانشکده الهیات دانشگاه امام صادق <small>علیه السلام</small> تألیف کتب و مقالات علمی - پژوهشی متعدد در حوزه اقتصاد اسلامی

۴	عضو هیئت علمی دانشگاه	دکتری	مدرس فقه و اصول در حوزه و دانشگاه عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع)
۵	عضو هیئت علمی دانشگاه	دکتری	فقیه و متخصص در زمینه مسائل اقتصادی عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی تألیف کتب و مقالات علمی - پژوهشی متعدد در حوزه اقتصاد اسلامی

پرسشنامه‌ای که در خصوص روابط حقوقی میان عناصر دخیل در طرح‌های بازنشستگی ترکیبی، تهیه و در جهت تکمیل در اختیار خبرگان فقهی قرار داده شد، حاوی سؤال‌هایی بود که در جدول زیر آمده است.

جدول ۵: پرسشنامه بررسی فقهی طرح‌های بازنشستگی ترکیبی					
ردیف	نظر جنابعالی از منظر فقهی نسبت به موضوعات زیر چگونه است؟	موافقم	نظری ندارم	مخالفم	توضیحات
۱	صندوق بازنشستگی می‌تواند با پرداخت بخشی از منابع به صندوق ضمانت بازنشستگی، اصل سرمایه اعضا را در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین تضمین کند.				
۲	صندوق بازنشستگی می‌تواند با پرداخت بخشی از منابع به صندوق ضمانت بازنشستگی، علاوه بر اصل سرمایه، حداقل سود مورد انتظار اعضا را در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین تضمین کند.				
۳	منظور از تضمین در رابطه بین صندوق بازنشستگی و صندوق ضمانت بازنشستگی عقد ضمانت نیست، بلکه منظور تعهد پرداخت است.				

۶. گردآوری و جمع‌بندی نظرات خبرگان فقه اقتصادی: پس از انتخاب خبرگان

فقهی، آرا و نظرات آنها در رابطه با مدل پیشنهادی برای طرح‌های بازنشستگی ترکیبی گردآوری شد. در این مرحله ابتدا از طریق پرسشنامه نظرات آنها جمع‌آوری شد، سپس از روش گلوله برفی برای جمع‌بندی نظر خبرگان استفاده شد. در مجموع پنج خبره فقهی پرسشنامه را تکمیل نمودند که نتایج آن در جدول زیر مشاهده می‌شود.

جدول ۶: نتایج تکمیل پرسشنامه فقهی			
شماره سؤال	تعداد «موافقان»	تعداد «بدون نظر»	تعداد «مخالفان»
۱	۵	-	-
۲	۱	-	۴
۳	۵	-	-

همان‌طور که مشاهده می‌شود، به غیر از سؤال دوم، خبرگان فقهی نسبت به دو سؤال دیگر پاسخ مثبت داده‌اند که این بیانگر موافقت اکثریت خبرگان با دیدگاه پژوهشگر می‌باشد. در سؤال اول از ضمانت اصل و در سؤال دوم از ضمانت حداقل سودآوری برای مشارکت سؤال شده است. همان‌طور که می‌دانیم، ضمانت سرمایه در عقد شرکت بنا به نظر مشهور فقهی مجاز و در مضاربه غیرمجاز است. مشهور فقهای شیعه ضمانت سرمایه را در عقد مضاربه که نوعی شرکت به معنای عام آن محسوب می‌شود، جایز نمی‌دانند. اگرچه برخی از فقها همچون صاحب عروه معتقد است که عامل می‌تواند سرمایه مالک را در عقد مضاربه در صورت تلف شدن سرمایه، ضمانت کند. برخی دیگر از فقها نیز همچون مرحوم آیت‌الله خوئی^{۱۱۰} و حضرت امام خمینی^{۱۱۱} معتقدند که عامل می‌تواند خسارت وارده به مالک را جبران کند؛ اما نه به عنوان ضمانت آورده مالک، بلکه به عنوان جبران خسارت و صرفاً به عنوان نوعی دلگرمی برای مالک که عامل آن را نیز از محل دارایی‌های خودش باید بردارد؛ بنابراین مبتنی بر آرای این دسته از فقها، از آنجاکه ضمانت‌کننده عاقل و بالغ است و بر اساس منفعت خود و طرف مقابل اقدام به ضمانت می‌کند، ضمانت اصل سرمایه را در عقد مضاربه جایز می‌دانند؛ اما مشهور فقها که با ضمانت سرمایه در مضاربه مخالف‌اند معتقدند که این ضمانت خلاف مقتضای عقد است. در این میان مرحوم سیدمحمدکاظم یزدی^{۱۱۲} معتقد است که این امر خلاف مقتضای عقد نیست، بلکه خلاف اطلاق عقد است. البته همان‌طور که بیان شد، این اختلاف بین فقها در مورد ضمانت اصل سرمایه است و به طریق اولی در مورد سود سرمایه اختلاف نظرها به مراتب بیشتر است که نیاز به تحقیق بیشتری دارد؛ ولی در مجموع می‌توان گفت دلیل قاطع و محکمی بر نفی ضمانت اصل سرمایه در مضاربه وجود ندارد؛ کما اینکه برخی از فقها نیز نسبت به جایز بودن آن حکم داده‌اند.

البته در اینجا ممکن است نوعی دیگر از ضمانت هم مطرح باشد و آن ضمانت وفای به قرارداد باشد. بدین معنی که اگر مضاربه منجر به سود شد، عامل سود تحقق‌یافته را به مالک بردارد؛ بنابراین ضمانت مزبور در بر دارنده تضمین نسبت به پرداخت سود از جانب عامل به مالک است در صورتی که قرارداد سودده بوده باشد.

نکته دیگری که ممکن است در اینجا مطرح شود، به بیمه اصل و سود سرمایه مربوط می‌شود و آن اینکه آیا ممکن است همان‌طور که در عقد مضاربه عامل می‌تواند هزینه‌هایی را جهت انجام امر مضاربه از سرمایه مالک بردارد، بخشی از سرمایه را هم نسبت به بیمه اصل و سود سرمایه مصروف دارد؟ توضیح اینکه عامل در عقد مضاربه اجازه دارد حتی برای برخی امور که به ظاهر مستقیماً به موضوع مضاربه مربوط نیست از محل سرمایه مضاربه هزینه نماید؛ به عنوان مثال در انجام مضاربه ممکن است سفرهایی برای عامل پیش آید که در اینجا به عامل اجازه داده شده که از محل سرمایه مضاربه بابت این سفرها هزینه کند. حال در خصوص بیمه مضاربه هم این سؤال وجود دارد که آیا عامل می‌تواند در همان ابتدای عقد اعلام کند که از محل سرمایه مضاربه مبلغی را بابت ضمانت سود مضاربه به بیمه‌گر می‌پردازد؟ پاسخ این است که در بیمه ضمانت نسبت به خسارت معنی دارد؛ اما نسبت به سود معنی ندارد.

۱۱۱

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / امکان‌سنجی فقهی ضمانت طرح‌های ...

در مجموع در خصوص تضمین اصل و سود سرمایه‌گذاری افراد در حساب‌های انفرادی مربوط به طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین می‌توان گفت نسبت به تضمین اصل سرمایه خود صندوق بازنشستگی می‌تواند در قالب شرط ضمن عقد نسبت به این امر اقدام نموده و اصل آورده اعضای طرح بازنشستگی را تضمین کند؛ اما نسبت به سود سرمایه، نمی‌توان حکم به جواز ضمانت نمود. اگرچه در این تحقیق از آنجاکه هدف ارائه یک مدل عملیاتی قابل پیاده‌سازی و به‌کارگیری در نهادهای مالی است، در مورد طرح‌های مشارکت معین به همین میزان بسنده می‌شود و قدر متیقن از آرای فقها مبنای مدلسازی قرار داده می‌شود که بنا بر آن، صندوق بازنشستگی می‌تواند صرفاً اصل آورده اعضا را تضمین نماید ولی نسبت به سود در اینجا، سکوت می‌کنیم؛ اما شاید بتوان در مورد ربح تضمینی با تفکیک و تشریح شقوق به راهکاری شرعی دست یافت که مبتنی بر آن سود سرمایه را هم بتوان ضمانت نمود. بدیهی است اگر تضمین ربح از سمت عامل و در قالب عقد باشد، معامله باطل و این سود اکل مال به باطل می‌باشد؛ یعنی اگر صندوق بازنشستگی خود به اعضای طرح، ضمانت بدهد که ما به ازای آورده آنان اصل و سود معینی را می‌پردازد، این معامله باطل خواهد بود. اگر در قالب شرط ضمن عقد نیز عامل ربح را تضمین کند، اینجا هم محل اختلاف علماست و نمی‌توان بر این اساس ابزارسازی نمود؛ اما

حالت سوم این است که تضمین ربح نه از جانب عامل بلکه از جانب ثالث صورت بگیرد که در اینجا همان عقد بیمه مطرح می‌شود. در خصوص ضمانت از سوی ثالث یا همان بیمه‌گر نیز اگرچه اختلافات نسبت به حالت دوم بسیار کمتر است، اما بنا به آنچه پیش‌تر بیان شد، اساساً بیمه نسبت به خسارت معنادار است و بیمه در خصوص سود از لحاظ منطبق مالی بلااستفاده است؛ بنابراین اگرچه شاید بتوان به راهکاری شرعی برای تضمین سود سرمایه‌گذاری دست یافت، اما عملیاتی کردن و پیاده‌سازی آن در بازارهای مالی با تردید جدی مواجه است.

در نهایت شایان گفتن است که با توجه به موافقت اکثریت خبرگان با دیدگاه پژوهشگر، می‌توان جهت حصول پشتوانه مستحکم‌تر برای دیدگاه مورد نظر تحقیق و تبیین بهتر از موضوع طرح‌های بازنشستگی ترکیبی، جمع‌بندی نظرات را به همراه چکیده ادله، جهت استفتا به مجتهدان ارائه نمود؛ اما در این تحقیق با نظر به اینکه مسائل اختلافی موجود در تحقیق یعنی ضمانت اصل و سود در مضاربه، قبلاً توسط سایرین از مراجع عظام تقلید استفتا شده است، به همین میزان از تحلیل نظرات خبرگان و پاسخ استفتای مراجع بسنده می‌شود.

۷. دریافت آرای مجتهدان: به‌طورکلی در آخرین مرحله از روش اجتهاد چندسطحی، دیدگاه پژوهشگر همراه با توضیحات موضوع‌شناسی و دیدگاه خبرگان فقهی، جهت استفتا به مجتهدان ارائه می‌شود. در صورت تأیید دیدگاه توسط اکثریت مجتهدان، دیدگاه پژوهشگر تأیید می‌شود؛ ولی در غیر این صورت دیدگاه وی رد می‌شود. در این تحقیق از آنجاکه قبلاً مسئله فقهی اختلافی مورد استفتا قرار گرفته است، صرفاً به تبیین و تحلیل موضوع تضمین اصل و سود سرمایه در مضاربه پرداخته می‌شود.

در جدول زیر به سه مورد استفتا اشاره شده که در مورد ضمانت در عقد مضاربه از مقام معظم رهبری و آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی صورت پذیرفته است. از مجموع پاسخ‌های اول و دوم چنین استنباط می‌شود که بر اساس دیدگاه مقام معظم رهبری در مضاربه می‌توان تضمین خسارت توسط عامل را شرط ضمن عقد نمود. همچنین تضمین اصل سرمایه در مضاربه توسط شخص ثالث نیز جایز می‌باشد.

جدول ۷: استفتا از مقام معظم رهبری و آیت‌الله مکارم شیرازی درباره ضمانت در عقد مضاربه			
نام مرجع	سؤال	پاسخ	ملاحظات مستنبط از استفتا
مقام معظم رهبری (۱۳۸۱، س ۱۹۰۰)	شخصی مبلغی پول به فردی داده تا با آن تجارت کند و هر ماه مبلغی را به عنوان سود آن به او بپردازد و همه خسارت‌ها هم بر عهده او باشد، آیا این معامله صحیح است؟	اگر قرارداد ببندند که با مال او به نحو صحیح شرعی مضاربه صورت بگیرد و بر عامل شرط کند که هر ماه مقداری از سهم او از سود آن را علی‌الحساب به او بدهد و اگر خسارتی متوجه سرمایه شد، عامل ضامن باشد، چنین معامله‌ای صحیح است.	در مضاربه می‌توان تضمین خسارت توسط عامل را شرط ضمن عقد نمود.
مقام معظم رهبری (۱۳۸۱، س ۱۹۱۰)	شخصی مبلغی پول را به عنوان مضاربه به فردی داده است. به این شرط که شخص سومی آن مال را ضمانت کند. در صورت اگر عامل با آن پول فرار نماید، آیا کسی که پول را پرداخت کرده، حق دارد برای گرفتن آن به ضامن مراجعه کند؟	شرط ضمان مال مورد مضاربه در صورت مذکور اشکال ندارد. در نتیجه اگر عامل با آن پولی که به عنوان سرمایه مضاربه گرفته است فرار نماید و یا آن را بر اثر تعدی و تفریط تلف کند، صاحب سرمایه حق دارد برای گرفتن عوض آن به ضامن مراجعه نماید.	تضمین اصل سرمایه در مضاربه توسط شخص ثالث جایز است.
آیت‌الله‌العظمی مکارم‌شیرازی (پایگاه اینترنتی، ۱۳۹۵)	شرکتی جهت تأمین بودجه مورد نیاز خود نیاز به مشارکت با اشخاص حقیقی و حقوقی دارد. این اشخاص جهت همکاری در تأمین مشارکت، تضمین‌هایی معادل پرداخت سود، همانند بانک‌ها و مشارکت‌های دولتی را طلب می‌نمایند. همچنین درخواست دارند که استرداد اصل سرمایه آنها نیز تضمین شود. نظر حضرت‌عالی در مورد تضمین‌های مذکور چیست؟	تنها راهی که برای این کار وجود دارد این است که مضاربه را بر اساس سهم منافع قرار دهند، ولی در عقد خارج لازم (معامله دیگری مثلاً خرید و فروش چند جلد کتاب) شرط کنند اگر در آن معامله مضاربه، سود کمتر از بیست درصد یا بیشتر از آن بود، جبران گردد. همچنین در مورد خسارت سرمایه.	تضمین سود در مضاربه از طریق یک عقد خارج لازم مستقل ممکن است به‌نحوی که در آن عقد طرفین شرط کنند که اگر در مضاربه سود کمتر از میزان مورد توافق باشد، جبران گردد.

در جدول زیر سؤالی واحد از تعداد زیادی از مراجع عظام تقلید در قالب استفتا پرسیده شده که متن آن عبارت است از: «تضمین کردن سود در مضاربه - و بیع که توسط بانک‌ها در سرمایه‌گذاری‌ها و عقود مبادله‌ای انجام می‌شود - چه حکمی دارد؟ و اگر تضمین شد اما ضرری صورت گرفت، تکلیف چیست؟» پاسخ مراجع عظام به این سؤال در موضوع تضمین سود در مضاربه به همراه راهکار استنباطی برای موضوع تحقیق، به‌طور کامل در این جدول آمده است.

جدول ۸: پاسخ مراجع عظام تقلید به استفتا درباره تضمین سود در مضاربه			
ردیف	نام مرجع	پاسخ به استفتا	استخراج یک راهکار برای تضمین سود مضاربه
۱	آیت‌الله‌العظمی ناصر مکارم‌شیرازی	در صورتی که بانک با این سرمایه، فعالیت اقتصادی سالم انجام دهد و مجموع سود حاصل بیش از سودی باشد که به صاحب سرمایه پرداخت می‌کند، اصل عمل و تضمین سود اشکالی ندارد و چنانچه بیشتر نباشد، باید درصدی از سود را قرار دهند؛ ضمناً در مضاربه هرگونه خسارت بدون تقصیر، مربوط به سرمایه است. البته می‌توان این‌گونه عمل کرد که مضاربه را بر اساس سهم منافع قرار دهند، ولی در عقد خارج لازم (معامله دیگری مثلاً خرید و فروش چند جلد کتاب) شرط کنند اگر در آن معامله مضاربه، سود کمتر یا بیشتر بود یا خسارتی حاصل شد، جبران شود.	مضاربه را بر اساس سهم منافع قرار دهند، ولی در عقد خارج لازم شرط کنند اگر در آن معامله مضاربه، سود کمتر یا بیشتر بود یا خسارتی حاصل شد، جبران شود.
۲	آیت‌الله‌العظمی سید علی سیستانی	به صورت شرط ضمن عقد اشکال ندارد.	شرط ضمن عقد
۳	آیت‌الله‌العظمی لطف‌الله صافی گلپایگانی	تضمین سود در عقد مضاربه حتی با شرط صحیح نیست؛ ولی اگر بانک بخواهد مستقلاً این مبالغ را خارج از عقد به سرمایه‌گذاران پرداخت کند مانعی ندارد.	تضمین سود مضاربه غیرمجاز است.
۴	آیت‌الله‌العظمی محمدعلی علوی گرگانی	این‌گونه تضمین در قالب هبه غیر معوض به طرف مقابل در فرض ضرر و یا عدم سود مورد تضمین اشکال شرعی ندارد.	هبه غیر معوض

منبع: (خبرگزاری بسیج، ۱۳۹۵)

همان‌طورکه در جدول فوق مشاهده می‌شود، نه‌تنها زیان وارده به سرمایه و اصل سرمایه می‌تواند مورد تضمین قرار گیرد، بلکه سود مضاربه نیز می‌تواند تضمین شود. تنها نکته‌ای که در خصوص تضمین سود مضاربه وجود دارد این است که روش پیشنهادی مراجع عظام یکسان نبوده و هر یک قالب قراردادی جداگانه‌ای را جایز شمرده‌اند؛ به عنوان مثال آیت‌الله مکارم‌شیرازی، شرط کردن در عقد خارج لازم را جایز شمرده‌اند؛ درحالی‌که آیت‌الله سیستانی در قالب شرط ضمن عقد و آیت‌الله‌علوی‌گرگانی، هبه غیر معوض را پیشنهاد فرموده‌اند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله با مروری بر ادبیات تضمین و ضمانت در نظام بازنشستگی به تبیین انواع ضمانت در طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین پرداخته شد. در این تحقیق منظور از ضمانت، تضمین اصل و سود سرمایه‌گذاری طرح‌های مشارکت معین توسط صندوق بازنشستگی است و نظر به اینکه رابطه میان صندوق بازنشستگی و اعضای طرح مشارکت معین از نوع شرکت می‌باشد، به تفصیل در خصوص ضمانت در شرکت بحث و برای پاسخ به سؤال تحقیق از گام‌های روش اجتهاد چندسطحی پیروی شد. در جمع‌بندی نظر خبرگان فقهی و مراجع عظام تقلید درباره تضمین اصل و سود سرمایه‌گذاری صندوق بازنشستگی در خصوص طرح‌های بازنشستگی با مشارکت معین، می‌توان به قدر متیقن از پاسخ علما تمسک کرد و تضمین اصل سرمایه یا همان آورده اعضای طرح بازنشستگی را توسط خود صندوق بازنشستگی یا شخص ثالث به عنوان راهکار عملیاتی پیشنهاد نمود که البته چنانچه این تضمین از سوی شخص ثالث همچون صندوق ضمانت بازنشستگی باشد مرجح است؛ چراکه در این حالت مورد اتفاق اکثریت مراجع عظام است.

منابع و مأخذ

۱. اسکندری، حمید، حسین پیرایش شیرازی‌نژاد و سولماز باطبی؛ مطالعه سازوکار صندوق‌های بازنشستگی اختیاری؛ تهران: مدیریت تحقیق و توسعه شرکت بورس تهران، ۱۳۹۴.
۲. اکبرپور روشن، نرگس و حسام نیکوپور؛ برگشت از خصوصی‌سازی نظام‌های بازنشستگی (تجربه آرژانتین، بولیوی، شیلی و مجارستان)؛ تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، ۱۳۹۵.
۳. جلیلی، طیبه؛ طرح‌های بازنشستگی خصوصی؛ چرایی، چگونگی، پاسخ به سؤالات اساسی؛ تهران: واحد تحقیقات و مطالعات بیمه‌ای واحد حسابرس صندوق بازنشستگی کشوری، ۱۳۸۹.

۴. چهارمحالی، حسن؛ «امکان‌پذیری ایجاد صندوق بازنشستگی خصوصی در ایران با مطالعه چند کشور منتخب»؛ پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۸.
۵. حر عاملی، محمد؛ تفصیل وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعه؛ قم: مؤسسه آل‌البیت، جلد ۱۸ و ۱۹، ۱۴۰۹ق.
۶. خامنه‌ای، سیدعلی؛ استفتائات آیت‌الله خامنه‌ای به زبان فارسی؛ تهران: انتشارات الهدی، ۱۳۸۱.
۷. خبرگزاری بسیج؛ «سرویس خبری بانک و بیمه»؛ ۱۳۹۵/۰۲/۱۷. (<http://basijpress.ir/fa/print/75549>)
۸. روغنی زاده، مصطفی؛ تحلیل ریاضی بر وضعیت صندوق‌های بازنشستگی ایران و طراحی سیستم بهینه برای صندوق‌های یادشده؛ تهران: انتشارات صحفی، ۱۳۸۴.
۹. زاده‌غلام، زهرا؛ سالمندشدن جمعیت و اصلاحات سیستم‌های بازنشستگی؛ تهران: واحد تحقیقات و مطالعات بیمه‌ای واحد حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری، ۱۳۸۹.
۱۰. سعیدی، حسین‌علی و رضا میرزاخانی؛ «صحت بیمه عمر در عرض عقود مستقل فقهی»، پژوهشنامه بیمه؛ ش ۱۱۱، ۱۳۹۲.
۱۱. عسگری، محمدمهدی و حمیدرضا اسمعیلی گیوی؛ «تحلیل نظری ساختار بیمه‌های عمر در نظام تکافل و بیمه متعارف»؛ فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی؛ ش ۳۲، ۱۳۸۸.
۱۲. علوی رضوی، سیدیحیی؛ «شرط ضمان عامل در قرارداد مضاربه»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی؛ س ۹، ش ۳۳، ۱۳۸۸.
۱۳. قاسمی و انانی، زهرا و طیبه جلیلی؛ صندوق‌های ضمانت مزایای بازنشستگی؛ تهران: واحد تحقیقات و مطالعات بیمه‌ای واحد حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری، ۱۳۸۹.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر؛ پایگاه اینترنتی آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی؛ (<http://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=480&mid=14586>).

۱۵. موسویان، سیدعباس و رسول خوانساری؛ «اجتهاد چندمرحله‌ای روش پژوهش استنباط مسائل فقه اقتصادی»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی؛ س ۱۶، ش ۶۳، ۱۳۹۵.
۱۶. نائینی، میرزا محمدحسین؛ منیة الطالب فی حاشیه المکاسب؛ ج ۲، تهران: المکتبه المحمدیه، ۱۳۷۳ق.
۱۷. یزدی، سیدمحمدکاظم، العروة الوثقی؛ ج ۲، ج ۸، قم: منشورات دار التفسیر، ۱۴۲۸ق.
18. Blake, David; **Pension finance**; Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2006.
19. Broeders, Dirk; Chen, An; "Pension Benefit Security: A Comparison of Solvency Requirements, a Pension Guarantee Fund, and Sponsor Support", In **Journal of Risk and Insurance**; No.80 (2), 2013.
20. Chen, An. & Clever, Simona; "Optimal supervisory rules for pension funds under diverse pension security mechanisms", In **Eur. Actuar. J.**; No.5 (1), 2015.
21. Manjoo, Faizal Ahmad; "The UK legal reforms on pension and the opportunity for Islamic pension funds", In **J Islamic Acc and Bus Res**; No.3 (1), 2012.
22. Stewart, Fiona; "Benefit Security Pension Fund Guarantee Schemes", **OECD Working Papers on Insurance and Private Pensions**; No5, 2007.
23. Tashakkori, A. & Teddlie, C.; **Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research**; Thousand Oaks: Sage, 2010.
24. World Bank; **Guarantees. Counting the cost of guaranteeing defined contribution pensions**; Washington, DC: World Bank Pension

Reform Primer Series, 2005, Available online at
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/11239>.